

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.164>
УДК: 94(495+477).(271.2+355) «XVIII»

Сергій ШУМИЛО

кандидат історичних наук, доктор теології, науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна);
запрошений науковий співробітник кафедри класики, древньої історії, релігії й теології,
Ексетерський університет (Ексетер, Великобританія)
institute@afon.org.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

**«КНИГА ЗБОРУ МИЛОСТИНИ»
ЗА 1761—1764 рр. З АРХІВУ ВАТОПЕДСЬКОГО
МОНАСТІРЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКО-АФОНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ У XVIII ст.**

Мета — на основі аналізу маловідомих архівних джерел та опублікованих матеріалів простежити існування зв'язків афонського Ватопедського монастиря з українським козацтвом у XVIII ст., розкрити їх значення в розбудові однієї з провідних афонських обителей, виявити роль української козацької старшини у ктиторській підтримці святогірських ченців. **Методологічні засади** ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, діалектичному підході до історичних явищ. Використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальних методів дослідження. **Наукова новизна.** Введено в науковий обіг невідоме раніше джерело XVIII ст. з архіву Ватопедського монастиря на Афоні («Книга збору милостині» за 1761—1764 рр.), яке є важливим документом до історії українсько-афонських зв'язків у XVIII ст. У цьому рукописі ватопедські ченці фіксували всі отримані від представників козацтва та духовенства пожертви під час своїх подорожей землями Слобожанщини та Гетьманщини за 1761—1764 рр., завдяки чому вдається простежити географію мандрів афонітів українськими теренами, їхні контакти та отримані пожертви. Шляхом аналізу архівних та опублікованих матеріалів

Цитування: Шумило С. «Книга збору милостині» за 1761—1764 рр. з архіву Ватопедського монастиря як джерело до історії українсько-афонських зв'язків у XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 164—175. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.164>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

виявлено малознані аспекти ктиторської підтримки козацтвом афонських монастирів та, зокрема, вже зазначеної подорожі ватопедських ченців українськими землями, яка передувала листуванню ченців Ватопеда з кошовим отаманом Війська Запорозького П. Калнишевським та встановленню «ктиторського патрунування» з боку Січі над Ватопедським монастирем і підтримки в розбудові святогірської богословської школи Афоніада, що діяла при цій обителі. **Висновки.** Аналіз джерел засвідчує, що ктиторами, донаторами та жертводавцями афонських обителей у цей час нерідко виступали представники знатної козацької старшини, яка розглядала свою участь у підтримці афонських монастирів як неодмінний атрибут власного елітарного статусу в українському суспільстві XVIII ст. Проведений аналіз джерел засвідчує, що патріарша ставропігіяна Ватопедська обитель на Афоні впродовж багатомісячної історії мала тісні контакти в українських землях. Особливо активно такі взаємини проявилися у XVIII ст., коли козацтво долучилося до ктиторської підтримки цього одного з авторитетних афонських монастирів. Це, своєю чергою, сприяло як зміцненню контактів із центром православного чернецтва на Афоні, так і посиленню його популярності серед українського чернецтва та козацтва, забезпечуючи взаємний духовно-культурний обмін і вплив.

Ключові слова: Ватопедський монастир, Афоніада, Свята гора, Афон, Київська митрополія, Гетьманщина, Слобожанщина, Військо Запорозьке, Січ, козацтво, чернецтво.

Ватопедський Благовіщенський монастир є одним із найдавніших на Афоні і вже з кінця X — початку XI ст. займав одне з провідних місць в ієрархії святогірських обителей [1]. Історія цієї обителі досліджена досить ретельно як грецькими, так і іноземними істориками, а тема зв'язків обителі зі східнослов'янськими землями була предметом уваги багатьох дослідників. Серед українських авторів у першій пол. XVIII ст. звернули увагу на нього Іполит Вишенський [21] та В. Григорович-Барський [8]. Пізніше його зв'язки зі східнослов'янськими землями описували П. Успенський [22], А. Муравйов [13—15], А. Капустін [2], Каптерьов [9] та ін. Серед сучасних вчених варто зазначити праці Б. Фонкіча [6, 7, 10], К. Павлікянова [17—20], В. Ченцової [4, 5], В. Мискевки [12], Н. Мердзимекіса [11], С. Шумила [28, С. 180—189] та ін. Приділяючи увагу зв'язкам Ватопеда з Росією, дослідники лише побіжно та фрагментарно торкалися контактів цієї обителі в українських землях або й узагалі обходили увагою. Тема зв'язків Ватопедського монастиря з українським козацтвом ще не ставала предметом окремої дослідницької уваги.

Корпус відомих на сьогодні документів, які стосуються історії зв'язків Ватопедського монастиря з українськими землями, нараховує лише кілька десятків одиниць, переважно це документи офіційного походження. Серед них можна виділити документи українського походження, що створені на теренах України та за її межами, та документи іноземного походження.

У дослідженні вперше вводиться у науковий обіг «Книга збору милостині» за 1761—1764 рр., виявлена нами серед ще не досліджених афонських рукописів архівосховища Ватопедського монастиря на Афоні¹. У цьому дже-

¹ Архів Ватопедського монастиря на Афоні (далі — АВМА). Книга збору милостині («вкладна книга») Ватопедського монастиря, 1761—1764 рр. 28 арк.

релі ватопедські ченці фіксували всі отримані від представників козацтва та духовенства пожертви під час своїх подорожей українськими землями Слобожанщини та Гетьманщини за 1761—1764 рр.

Зв'язки Афонського Ватопедського монастеря з ченцями та прочанами з українських земель мають досить давнє коріння. Імовірно, вони почали розвиватися ще з часів появи перших давньоруських паломників, воїнів та ченців на Святій горі в X—XI ст. [23, С. 23—30; 24, С. 62; 30, С. 16]. В подальшому, з кінця XV — початку XVI ст., такі зв'язки стають ще більш інтенсивними. У цей період через українсько-білоруські землі доволі часто подорожували задля збирання пожертв як грецьке духовенство, так і афонські ченці, зокрема й ватопедські [3, С. 89, 124, 209; 5; 6, С. 89—97; 7, С. 30—33, 42—43, 46; 9, С. 63—71, 99—100, 134—135, 164; 10, С. 23—25, 153—159, 188, 336—338; 13, С. 194—203; 14, С. 137—138, 143—148, 188, 266; 15, С. 9—12, 27—28, 62; 22, С. 358—359]. Активізації таких відвідин українських земель ченцями Ватопедського монастиря сприяло, серед іншого, відкриття монастирських подвір'їв Ватопеда на території сусідніх молдавських та валаських земель [16, С. 212—213; 33, С. 89—95].

Потреба щорічної сплати османцям непомірних податків змушувала афонських ченців вирушати у далекі й небезпечні подорожі задля збирання на свої монастирі милостині у православних землях — молдо-влахійських, українських, білоруських та московських.

З часу козацької революції, очоленої Богданом Хмельницьким, ченці афонського Ватопедського монастиря починають підтримувати стосунки з українським козацтвом. Особливо активні контакти Ватопедського монастиря з представниками української козацької старшини прослідковуються у XVIII ст. У цей час козацька старшина, яка розглядала свою участь у підтримці афонських монастирів як неодмінний атрибут свого елітарного статусу, починає виступати в ролі ктиторів, донаторів та жертводавців низки афонських обителів, передаючи до них вклади і пожертви на «вічний спомин» [25, С. 41—63; 26, С. 244—256; 27, С. 73—84]. Зокрема, з дозволу «пана гетьмана і кавалера» Івана Мазепи 31 травня 1707 р. чернігівським архієпископом Іоанном (Максимовичем) було видано грамоту наміснику Ватопедського монастиря Парфенію з благословенням «на прошеніє милостині у благочестивих людей» у землях Гетьманщини². Також з архівних джерел відомо, що впродовж 1750—1751 рр. у Київській губернській канцелярії розглядалися справи про проїзд для збору милостині по території Гетьманщини архімандритів і намісників Ватопедського та інших афонських монастирів з супроводжуючими особами. З собою вони мали засвідчувальні грамоти константинопольського патріарха та паспорти на проїзд від кошового отамана Війська Запорозького Якима Ігнатовича³. У 1776 та 1780 рр. також розглядалися справи про видачу

² Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки. Ф. 862. Д. 5.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК України). Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1878. Арк. 17, 19.

кормових і прогонних грошей архімандритам Ватопедського монастиря з супроводжуючими для збору милостині⁴.

Цінним джерелом до історії взаємин Ватопедського монастиря з українським козацтвом є «Книга збору милостині» за 1761—1764 рр., в якій ватопедські ченці старанно записували всі отримані пожертви під час своїх трирічних подорожей українськими землями Слобожанщини та Гетьманщини. Цей унікальний документ, нещодавно виявлений нами серед іще не досліджених афонських рукописів, нині зберігається в архіві Ватопедського монастиря⁵. У ньому наглядно засвідчено, як афонські ченці здійснювали свої багаторічні мандри українськими теренами з метою збирання милостині на утримання та поновлення своїх обителей. Оскільки цей рукопис іще ніколи не досліджувався і не був введений до наукового обігу, коротко зупинимось на ньому.

Рукопис являє собою добре збережені прошиті зошити, в яких на кожному аркуші накреслено одну широку і дві вузьких колонки для запису імен жертводавців та їхніх рідних, а також кількості наданих ними пожертв в рублях і копейках. Розмір 22×28,5 см, товщина 1 см. Прошиті зошити мали тверду палітурку, яка не збереглася до сьогодні. Загалом це 28 аркушів, з яких 26 — повністю заповнені рукописними записами, більшість з яких церковнослов'янською мовою, хоча іноді посеред тексту зустрічаються також записи грецькою (частина цих записів, імовірно, пов'язана з грецькими купцями, котрі мешкали або торгували в ті часи в українських землях Гетьманщини та Слобожанщини).

У вступному слові, написаному вправним каліграфом церковнослов'янською мовою на трьох сторінках, оповідається про те, що древня царська і патріарша ставропігійна Ватопедська обитель «ωτ насилствъ, ѹтѣсненіи, и ѡзлобленіи агарянскихъ, подвержена нѹждамъ», задля чого монастир направляє для збирання пожертв на його потреби проігумена Гервасія та ченця Нифонта⁶. Під цим вступним проханням стоїть підпис грецькою мовою від ватопедського скевофілакса⁷ Стефана. Над самим вступом угорі на першій сторін-

⁴ Там само. Спр. 8115, 9676.

⁵ АВМА. Книга збору милостині... Арк. 9 зв. — 26.

⁶ Там само. Арк. 1—2.

⁷ Скевофілакс (гр. «σκευοφύλαξ» — «зберігач посудин») — чин Константинопольської церкви за середньовіччя. До обов'язків скевофілакса серед іншого входила турбота про порядок богослужіння. Із переходом афонських монастирів від «кіновільного» (спільножительного) до «ідіоритмічного» (осібножительного) уставу посада скевофілакса у XVII—XVIII ст. поступово набувала провідного значення. Так, у Ватопедському монастирі у XVIII ст. суттєві повноваження в управлінні життям обителі зосереджувалися не в руках ігумена, а саме скевофілакса, який, окрім зберігання скарбниці, цінностей і реліквій, отримав широкі адміністративні функції (натомість титул ігумена давався на короткий термін і не супроводжувався реальною владою). Із 1740-х рр. система управління Ватопедського монастиря набула колегіальних рис, оскільки адміністративна влада перейшла до епітропії — органу, який складався з трьох осіб (скевофілакса та двох проігуменів), котрі обиралися довічно. Вони разом приймали найважливіші рішення та керували господарськими питаннями.

ці від руки грецькою мовою написано благословення з оригінальним підписом колишнього константинопольського патріарха Кирила V (Каракаллоса), який у цей час проживав на спокої на Афоні при Ватопедському монастирі. На наступних сторінках іде запис за підписом воронезького єпископа Кирила (Ляшевецького) з благословенням на збирання пожертв на Ватопедський монастир. При цьому архієрей засвідчує, що «ієромонахъ Геръвасій протоигумень імѣть несумнительныя писменныя съвидѣтельства, от стѣйшихъ вселенськихъ патриарховъ Іѡанъникия великия Конъстантъинопольскія церкъве престоль содеръжащаго, і Кирилла въ той же ватопедской, ѡбители уединенъное житие провождающаго»⁸.

Судячи з рукопису, прибувши з меж Османської імперії, свою подорож до українських земель делегація Ватопедського монастиря розпочала 30 вересня 1761 р. у м. Черкаськ, де вона у цей день отримала від єпископа Кирила (Ляшевецького) письмовий дозвіл на збирання милостині⁹. Наявні у «Книзі збору милостині» записи про здійснені пожертви засвідчують, що ватопедські ченці з прикордонних меж Війська Донського вирушили через місцеві поселення до станиці Луганська¹⁰, а звідти до Острогозького слобідського полку, де всюди по козацьких слободах служили молебні та збирали пожертви на свій монастир¹¹. Після того вирушили до Белгорода, де перебували тривалий час, зібравши чимало пожертв від місцевих слобідських козаків та міщан¹². Затим вони вирушають до Преображенського монастиря на Харківщині¹³, потім відвідують Охтирку, козацькі слободи й містечка Полтавського та Сумського полків, а також Белгородщини, після чого прямують до Чернігова¹⁴. Тут отримують пожертви від духовенства Чернігівської єпархії, зокрема й Чернігівського Єлецького монастиря, від місцевого полковника, а також козаків та міщан¹⁵. Зібравши чимало пожертв у Чернігові, вони відвідали Ніжинський полк, а потім вирушили до Новгород-Сіверського, де зупинились у Спасо-Преображенському монастирі¹⁶. Тут отримали пожертви від вїйта Опанаса Томиловського та інших місцевих мешканців, після чого попрямували на Стародубщину, де відвідали Микільський Каташинський (Семигірський) і Кам'янський Успенський монастирі, Бакланську сотню, Остроглядово та інші українські козацькі поселення¹⁷. На третій рік мандрів вони прибули до Києва, де 7 січня 1764 р. отримали від київського митрополита

⁸ АВМА. Книга збору милостині... Арк. 3.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. Арк. 5.

¹¹ Там само. Арк. 5—9.

¹² Там само. Арк. 9 зв. — 10.

¹³ Там само. Арк. 10 зв.

¹⁴ Там само. Арк. 10 зв. — 18.

¹⁵ Там само. Арк. 18—21.

¹⁶ Там само. Арк. 21—22 зв.

¹⁷ Там само. Арк. 23—23 зв.

Арсенія (Могилянського) письмовий дозвіл на збирання пожертв у межах Київської митрополії¹⁸. Загалом ватопедська делегація перебувала в українських землях Слобожанщини та Гетьманщини понад три роки (з 1761 до 1764 рр.), всюди відвідуючи козацькі поселення, слободи та міста, служачи тут молебні та збираючи пожертви на свій монастир.

У попередніх дослідженнях ми вже писали про введені нами у науковий обіг три маловідомі листи від «архімандрита Костянтина з братією» від Ватопедського монастиря на Афоні за 1767—1768 рр. на ім'я останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського та генерального писаря Війська Запорозького Івана Глоби [28, С. 180—189].

Судячи з усього, це листування Ватопедського монастиря із Запорозьким Кошем від 1767—1768 рр. було наслідком попередньої місії ватопедських ченців в українських землях. На жаль, у вже згаданій ватопедській «Книзі збору милостині» записи завершуються 1764-м роком, після того, як у Києві афонськими ченцями було отримано від митрополита Арсенія (Могилянського) дозвіл на збирання милостині в межах Київської митрополії¹⁹. Судячи з того, що «Книга...» на цей час була майже повністю заповнена, далі для подальших мандрів і записів, імовірно, ватопедські ченці завели нову книгу, сліди якої поки що не вдалося відшукати. Про цю «книгу» ми знаходимо свідчення саме в листуванні Ватопедського монастиря з Кошем від 1767—1768 рр. («по данному от негѡ реестрѣ въ помянники гдѣ кому за прилично записани, и всегдашная при безкровной жертвѣ молитва приносится») [28, С. 182, 185]. З нього дізнаємося і про продовження мандрів ватопедської делегації землями Гетьманщини та Війська Запорозького Низового [28, С. 180—189].

Це важливі джерела, які засвідчують не лише тісні контакти афонського Ватопедського монастиря та українського козацтва, а й факт встановлення ктиторського патронування з їхнього боку над цією древньою афонською обителлю.

Щодо продовження мандрів ватопедської делегації в подальші роки, ми знаходимо свідчення якраз у листуванні з Кошем від 1767—1768 рр. Зокрема, там повідомляється, що за кілька років до того на Січі перебував ватопедський ієродиякон Єлисей, який зібрав серед запорожців дуже щедрі пожертви на Ватопедський монастир, а саме, «кромѣ церковныхъ опаратъ, и протчихъ церковныхъ ѣтварей денгами даль двѣ тисячи пять сотъ рублевѣ» [28, С. 183, 185]. Імовірно, цей ієродиякон Єлисей перебував в українських землях якраз у рамках монастирської місії після 1764 р., сліди якої губляться з припиненням ведення згаданої вище «Книги збору милостині» за 1761—1764 рр.

У листі до П. Калнишевського ватопедський архімандрит Константин повідомляв, що отримане від українських козаків як офірування коштовне церковне начиння «въ церковной церемоніи мы оупотребляемъ», тоді як кошти, з отриманих загалом у сумі 2500 руб., частково були спрямовані на погашення

¹⁸ Там само. Арк. 24.

¹⁹ Там само.

боргів перед кредиторами, а більша частина з цих грошей «на монастирское строєніє употребыли» [28, С. 185].

Якраз незадовго до цього, у 1749 р., при Ватопеді було засновано афонську академію Афоніада, яка за задумом ватопедських ченців мала стати в Османській імперії «оплотом еллінських знань, виховання та просвіти в галузі як філософських, так і богословських наук» [31, С. 193—194; 34, С. 200—206]. Коли з 1753 р. її дидакалом став відомий просвітитель і богослов Євгеній (Булгаріс), кількість учнів у ній поступово почала перевищувати 100 осіб, вона не могла вмістити всіх бажаючих. З цією метою було розпочато збирання милостині по різних країнах на утримання академії. Завдяки цьому поступово було збудовано новий великий комплекс, який складався з гуртожитку і класів на 170 учнів, бібліотеки, трапезної, лікарні та інших будівель. Тоді ж при Ватопедській обителі було побудовано монастирську типографію, а також нову монастирську лікарню, ще згодом — нову велику трапезну та інші будівлі.

Ініціатором початку збирання пожертв на Афоніаду в межах Російської імперії, в українських землях Гетьманщини, на Запорозькій Січі та Слобожанщині ймовірно був дидакал цієї афонської школи Євгеній (Булгаріс). Немає сумніву, що згадувані вже збирання ватопедськими ченцями пожертв в українських землях в 1750—1751²⁰, 1761—1764²¹, 1767—1768²², 1776—1780²³ та інші роки мали на меті підтримку не тільки Ватопедського монастиря, але й академії, яка на той час стала досить престижним грецьким богословським навчальним закладом на території Османської імперії.

Отже, згадане ватопедським архімандритом Константином використання зібраних серед українських козаків 2500 руб. «на монастирское строєніє», ймовірно, було спрямоване, серед іншого, і на розбудову та підтримку цієї знаменитої афонської школи, яка діяла при Ватопедському монастирі з 1749 до 1799 рр. Ймовірно, щедрі підтримки Ватопеда з боку Січі були обумовлені ще й присутністю серед монастирського братства колишніх українських козаків. Як ми встановили, з Ватопедським монастирем був тісно пов'язаний український афонський подвижник і книжник прп. Паїсій Величковський [29, С. 137, 141—142]. Не виключено, що серед ватопедських ченців з числа колишніх козаків були саме учні прп. Паїсія, який підтримував дружні стосунки з П. Калнишевським, і які могли за прикладом свого вчителя порадити ватопедцям теж звернутись на Запорозьку Січ за «киторською патронатською протекцією». Цілком можливо, що хтось із них і був тим каліграфом, який написав ті три листи на Січ церковнослов'янською мовою з виразними українськими, а також їздив в українські землі та вів там «Книгу збору милостині».

²⁰ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1878. Арк. 17, 19.

²¹ АВМА. Книга збору милостині... Арк. 9 зв. — 26.

²² ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 62—64.

²³ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 8115, 9676.

* * *

Таким чином, аналіз джерел засвідчує, що патріарша ставропігійна Ватопедська обитель на Афоні впродовж багатовікової історії мала тісні контакти в українських землях. Особливо активно такі взаємини проявилися у XVIII ст., коли українське козацтво долучилось до ктиторської підтримки цього одного з найдавніших та авторитетних афонських монастирів. Це, у свою чергу, сприяло як зміцненню контактів з центром православного чернецтва на Афоні, так і посиленню його популярності серед українського чернецтва і козацтва, забезпечуючи взаємний духовно-культурний обмін і вплив. Зв'язки ватопедських ченців з українськими землями мали тривалий характер, залишивши помітний слід в історії як Ватопедського монастиря, так і України.

Вперше введена у цій статті до наукового обігу «Книга збору милостині» за 1761—1764 рр. є важливим джерелом історії українсько-афонських зв'язків у XVIII ст. У цьому документі ватопедські ченці фіксували всі отримані від представників козацтва та духовенства пожертви під час своїх подорожей українськими землями Слобожанщини й Гетьманщини за 1761—1764 рр., завдяки чому вдається простежити географію мандрів афонітів українськими теренами, їхні контакти та суму отриманих пожертв.

Шляхом аналізу архівних джерел виявлено невідомі аспекти встановлення «ктиторського патронування» у XVIII ст. з боку українського козацтва над древнім монастирем Ватопед на Афоні та святогірською школою Афоніада, що діяла при цій обителі.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Actes de Lavra (Archives de l'Athos, t. 6). Première partie: des origines à 1204. (Ed. par Lemerle P., Guillou A., Svoronos N., coll., Papachryssanthou D.) Vol. 1. Paris, 1970. Pt. 1. N 12 [in France].
2. Antonin, Kapustin. Zаметki poklonnika Svyatoy Gory. Moscow, 2013 [in Russian]. [Антонин (Капустин). Заметки поклонника Святой Горы. Москва, 2013. 368 с.]
3. Bantysh-Kamenskiy, N. Reyestry grecheskim delam moskovskogo arkhiva kollegii inostrannykh del. Moscow, 2001 [in Russian]. [Бантыш-Каменский Н.Н. Реестры греческим делам московского архива коллегии иностранных дел. Москва, 2001. 416 с.]
4. Chentsova, V. Istochniki fonda «Snosheniya Rossii s Gretsiyey» RGADA po istorii mezhdunarodnykh otnosheniy v Vostochnoy i Yugo-Vostochnoye Evrope v 50-e gg. XVII v. *Russkaya i ukrainskaya diplomatiya v Evrazii: 50-e gg. XVII v.* 2000. 162-164 [in Russian]. [Ченцова В. Источники фонда «Сношения России с Грецией» РГАДА по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 50-е гг. XVII в. *Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е гг. XVII в.* 2000. С. 162—164].
5. Chentsova, V. Pisets Nikolay Armiriot i Krest tsarya Konstantina: K istorii svyazey Vatopedskogo monastyru s Rossiyey v XVII veke. *Palaeoslavica.* 2011. 19(2): 60-109 [in Russian]. [Ченцова В.Г. Писец Николай Армириот и Крест царя Константина: К истории связей Ватопедского монастыря с Россией в XVII веке. *Palaeoslavica.* 2011. № 19(2). С. 60—109].
6. Fonkich, B. Chudotvornyye ikony i svyashchennyye relikvii khristianskogo Vostoka v Moskve v ser. XVII v. *Ocherki feodalnoy Rossii.* 2001. 5: 89-97 [in Russian].

- [Фонкич Б. Л. Чудотворные иконы и священные реликвии христианского Востока в Москве в сер. XVII в. *Очерки феодальной России*. 2001. № 5. С. 89—97].
7. Fonkich, B. *Grechesko-russkiye svyazi ser. XVI - nach. XVIII v.: Grecheskiye dokumenty moskovskikh khranilishch: Katalog vystavki*. Moscow, 1991 [in Russian].
[Фонкич Б.Л. *Греческо-русские связи сер. XVI — нач. XVIII в.: Греческие документы московских хранилищ: Каталог выставки*. Москва, 1991. С. 30—46].
 8. Grigorovich-Barskii, V.G. *Vtoroe poseshchenie Svyatoi Afonskoi Gory Vasiliya Grigorovicha-Barskogo im samim opisannoe*. Sankt-Peterburg, 1887 [in Russian].
[Григорович-Барский В.Г. Второе посещение Святой Афонской Горы Василия Григоровича-Барского им самим описанное. Санкт-Петербург, 1887. 475 с.].
 9. Karterev, N. *Kharakter otnosheniy Rossii k pravoslavnomu Vostoku v XVI i XVII st.* Sergiyev Posad, 1914 [in Russian].
[Каптерев Н.Ф. *Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII ст.* Сергиев Посад, 1914. С. 63—164].
 10. Kashtanov, S., Stolyarov, L., Fonkich, B. (Ed.). *Rossiya i grecheskiy mir v XVI veke*. Moscow, 2004 [in Russian].
[*Россия и греческий мир в XVI веке: в 2-х т.* Под ред. С.М. Каштанов и Л.В. Стоярова при участии Б.Л. Фонкича. Москва, 2004. 527 с.].
 11. Mertzimekis, N. *Epirachelion aux inscriptions dédicatoires et liturgiques du tsar Fiodor Ier Ivanovitch (1584—1598), conservé au monastère de Vatopedi au Mont Athos. Annuaire de L'Université de Sofia "St. Kliment Ohridski"*. 2017. 99(18): 59-69 [in Bulgaria].
 12. Miskevka, V., Marinesku, F. Roksandra Khmelnitskaya (doch Vasiliya Lupu) i eye zaveshchaniye ot 15 yanvary 1667 g. *Factorul feminin în istorie: culegere de studii și documente*. 2012. 197—214 [in Romania].
[Мискевка В., Маринеску Ф. Роксандра Хмельницкая (дочь Василия Лупу) и ее завещание от 15 января 1667 г. *Factorul feminin în istorie: culegere de studii și documente*. 2012. С. 197—214].
 13. Muravyev, A. *Pisma s Vostoka (1849—1850 gg.)*. Ch. 1. Sankt-Petersburg, 1851. [in Russian].
[Муравьев А.Н. *Письма с Востока (1849-1850 гг.)*. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1851. С. 194—203].
 14. Muravyev, A. *Snosheniya Rossii s Vostokom po delam tserkovnym*. Ch. 1. Sankt-Petersburg, 1858. P. 137-148 [in Russian].
[Муравьев А.Н. *Сношения России с Востоком по делам церковным*. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1858. С. 137—266].
 15. Muravyev, A. *Snosheniya Rossii s Vostokom po delam tserkovnym*. Ch. 2. Sankt-Peterburg, 1860. P. 9-28 [in Russian].
[Муравьев А.Н. *Сношения России с Востоком по делам церковным*. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1860. С. 9—62].
 16. Păltănea, P. *Vechi locașuri de cult și viaț bisericească în sudul Moldovei pînă în anul 1864. Monumente istorice și izvoare creștine*. Galati, 1987. P. 212—213 [in Romania].
 17. Pavlikianov, C. *Vatopedi and Agathoupolis. The Evidence Provided by an Unknown Document Kept in Vatopedi Archives. Περί Θράκης 6, Ξάνθη (Xanthe)*, 2007—2009. P. 33-43.
 18. Pavlikianov, C. *A Short Catalogue of the Slavic Manuscripts in Vatopedi. Byzantina. Symmeikta*. 1996. 10: 295-325 [in Greece].
[Pavlikianov C. *A Short Catalogue of the Slavic Manuscripts in Vatopedi. Byzantina. Symmeikta*. 1996. Vol. 10. P. 295—325].
 19. Pavlikianov, C. *The Athonite Monastery of Vatopedi from 1462 to 1707*. Sofia, 2008. 309 p. [in Bulgaria].

20. Pavlikyanov, K. Slavyanskoto prisstvie v svetogorskite obiteli Alipiev manastir i Vatoped prez ksnoto srednevekovie. *Svetogorska Obitel Zograf*. III. Sofiya, 1999 [in Bulgaria].
[Павликьянов К. Славянското присъствие в светогорските обители Алипиев манастир и Ватопед през късното средновековие (Славянское присутствие в афонских монастырях Алипиу (или Алопу) и Ватопеди в период позднего средневековья). *Светогорска Обител Зограф*. III. София, 1999. С. 179—185].
21. Pelgrimatsiya ili puteshestvennik chestnogo ieromonakha Ippolita Vishenskogo, posttrizhentsa svyatykh strastoterpets Borisa i Gleba katedri arkhiepiskopii Chernegovskoi vo svyatoi grad Ierusalim. Moscow, 1876 [in Russian].
[Пелгримация или путешественник честного иеромонаха Ипполита Вишенского, постриженца святых страстотерпец Бориса и Глеба катедри архиепископии Чернеговской во святой град Иерусалим. Москва, 1876. С. 128—131].
22. Porfiriy, Uspenskiy. Istoriya Afona. Ch. 3/2. Sankt-Petersburg, 1892 [in Russian].
[Порфирий (Успенский), еп. История Афона. Ч. 3/2. Санкт-Петербург, 1892. С. 358—359].
23. Shumilo, S. The First Russian Monks on Mount Athos. *Mount Athos and Russia: 1016—2016*. 23-44. Oxford, 2018.
24. Shumylo, S. Pershyi davnoruskyy monastyr na Afoni ta yoho zvyazky z Kyivskoiu Rusiu: 1000 rokiv. *The Athonite Heritage», a Scholars Anthology (Afonskoe nasledye: nauchnyi almanakh)*. 2017. 5-6: 62 [in Ukrainian].
[Шумило С.В. Перший давньоруський монастир на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю: 1000 років. *The Athonite Heritage», a Scholar's Anthology (Афонська спадщина: науковий альманах)*. 2017. Вип. 5—6. С. 62].
25. Shumylo, S. Predstavnyky kozatsko-starshynskyykh rodyn Chernihovo-Sivershchyny v afonskomu Zohrafskom pom'iannyku XVII—XVIII st. *Siverianskyi litopys: Vseukrainskyi naukovyi zhurnal*. 2019. 6(150): 41-63 [in Ukrainian].
[Шумило С.В. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом'янику XVII—XVIII ст. *Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал*. 2019. № 6 (150). С. 41—63].
26. Shumylo, S. Ukrainska kozatska starshyna v yakosti ktytoriv ta donatoriv dukhovnykh osередkiv na Afoni naprykintsi XVII—XVIII st. *Ukraina u hlobalnomu sviti: kolektyvna monohrafiia*. Ryha, 2020 [in Latvia].
[Шумило С.В. Українська козацька старшина в якості ктиторів та донаторів духовних осередків на Афоні наприкінці XVII—XVIII ст. *Україна у глобальному світі: колективна монографія*. За заг. ред. д. і. н. В.В. Карпова. Рига, 2020. С. 244—256].
27. Shumylo, S. Nove dzhherelo do biohrafii I. Mazepy ta istorii zvyazkiv ukrainskoi kozatskoi starshyny z tsentrom pravoslavnoho chernetstva na Afoni. *Siverianskyi litopys: Vseukrainskyi naukovyi zhurnal*. 2016. 6(132): 73-84 [in Ukrainian].
[Шумило С.В. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні. *Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал*. 2016. № 6(132). С. 73—84].
28. Shumylo, S. Lysty z afonskoho Vatopedskoho monastyria na Sich do P. Kalnyshevskoho ta I. Hloby (1767—1768 rr.) (vstupna stattia i publikatsiia S. Shumylo). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 1: 180-189 [in Ukrainian].
[Шумило С.В. Листи з афонського Ватопедського монастиря на Січ до П. Калнишевського та І. Глоби (1767—1768 рр.) (вступна стаття й публікація С. Шумила). *Український історичний журнал*. 2022. № 1(562). С. 180—189].
29. Shumylo, S. Maloizvestnye svidetel'stva o nachal'nom periode prebyvaniya prp. Paisiya Velichkovskogo pri kalivah Pantokratorskogo monastyru na Afone. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Istoriiia*. 2020. 1(42): 137, 141—142 [in Ukrainian].

- [Шумило С.В. Малоизвестные свидетельства о начальном периоде пребывания прп. Паисия Величковского при каливах Пантократорского монастыря на Афоне. *Научковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2020. Вип. 1(42). С. 137—142].
30. Shumylo, S. Ruska Uspenska lavra na Afoni ta Antonii Pecherskyi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2018. 5: 16 [in Ukrainian].
- [Шумило С.В. Руська Успенська лавра на Афоні та Антоній Печерський. *Український історичний журнал*. 2018. № 5. С. 16].
31. Αρκάδιος, Βατοπαιδινός. *Ιστορία τῆς Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου*. Ἅγιον Ὄρος, 2017 [in Greece].
32. Βαρβούνη, Μ. *Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ἐκδόσεις Χελάνδιον*. Athens, 2006 [in Greece].
33. Μαρινέσκου Θ. Τα μετόχια του Βατοπεδίου στη Ρουμανία», στο *Ἱερά Μεγίστη Μ. Βατοπεδίου*, τ. 1, Αθήνα 1997. [in Greece].
34. Χρυσόστομος, Παπαδόπουλος. Περὶ τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν Κωνσταντινουπόλεως Ἑλληνικῶν Ἀκαδημιῶν. *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 2, 200-206. Athens, 1927 [in Greece].
35. Χρυσοχοΐδης, Κ. Ἐπὶ τὴν Ὀθωμανικὴ κατάρκτηση ὡς τὸν 20ὸ αἰῶνα. *Ἱερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου, Παράδοξη-Ἱστορία-Τέχνη*, 1, 66. Ἅγιον Ὄρος, 1996 [in Greece].

Надійшла / Received 30.01.2023

Serhii SHUMYLO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Doctor of Theology (Th. Dr.), Research Fellow,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine);

Invited Research Fellow at Department of Classics, Ancient History, Religion and Theology, University of Exeter (Exeter, Great Britain)

institute@afon.org.ua

<https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

“THE BOOK OF ALMS-GATHERING” FOR 1761—1764 FROM THE ARCHIVE OF MONASTERY VATOPEDI AS A SOURCE TO THE HISTORY OF UKRAINIAN-ATHONITE RELATIONS IN THE EIGHTEENTH CENTURY

Purpose of the study. On the basis of the analysis of little-known archival sources and published materials to trace the existence of the links between the Monastery Vatopedi and the Ukrainian Cossacks in the 18th century. **The methodological** basis of the study is based on the principles of historicism, scientific objectivity, systematic, dialectical approach to historical phenomena. According to the set aim and tasks, the sum of general scientific, interdisciplinary and special methods of research was used. **Scientific novelty.** A previously unknown source from the 18th century from the Monastery Vatopedi on Athos (“The Book of Alms-Gathering”, 1761—1764) was put into scientific circulation. It is an important document on the history of the Ukrainian Athos relations in the 18th century. In this manuscript Vatopedian monks recorded all donations received from the Cossacks and clergy during their travels in the Ukrainian lands of Slobozhanshchyna and Hetmanshchyna in the 1761—1764, allowing us to trace the geography of Athonite travels in the Ukrainian territories, their contacts and donations received. The analysis of archival and published materials helped to find little-known aspects of Ukrainian Cossacks’ ktitorial support of Athonite monasteries and, in particular, travels of Vatopedean monks through Ukrainian lands of Slobozhanshchyna and Hetmansh-

chyna in 1761—1764, “ktitorial patronage” of Vatopedean monastery by Zaporizhzhia Sich and support in developing of the Holy Theological school Athoniada within this monastery. It was noted that an analysis of the sources shows that benefactors, donators and sponsors of Athos monasteries at this time were often representatives of the noble Ukrainian Cossack petty officers, who viewed their participation in the support of Athos monasteries as a necessary attribute of their elite status in Ukrainian society in the 18th century. The analysis of the sources shows that the Patriarchal Stavropigial Monastery of Vatopedi on Athos had close contacts in the Ukrainian lands throughout its centuries-long history. These relations were especially active in the 18th century, when the Ukrainian Cossacks joined the ktetor support of this one of the most respected monasteries on Mount Athos. This, in turn, helped both to strengthen contacts with the centre of Orthodox monasticism on Athos and increase its popularity among the Ukrainian monastic community and the Cossacks, ensuring mutual spiritual and cultural exchange and influence on each other.

Keywords: *Monastery Vatopedi, Athoniada, Holy Mountain, Mount Athos, Kyiv Metropolis, Hetmanshchyna, Slobozhanshchyna, Zaporizhian Host, Sich, Cossacks, monasticism.*